

KOVÁCS ENDRE (1911–1985):

**A KRAKKÓI EGYETEM ÉS A MAGYAR MŰVELŐDÉS.
A MAGYAR–LENGYEL KAPCSOLATOK
XV–XVI. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL¹**

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

Krakkó és a magyar filológia

Krakkó egyetemének XVI. századi szellemi pezsgése, a humanizmus és a reformáció eszméinek tovagyűrűzése számos területen érintette a magyar kulturális életet. E hatások összképének elkészítése ma még irodalomtörténetírásunk adósságai közé tartozik. A feladat elvégzése kétségtelenül nehéz és sok aprómunkát igényel. Tanulságos adalékokban, érdekes szempontfelvetésekben eddig sem volt hiány. Régi irodalmunk új szempontú analízise gyakran ad módot arra, hogy betekintsünk abba a közös szellemi műhelybe, ahol a század sok kiválósága élt hosszabb-rövidebb időn át, s maradandó benyomásokat vitt magával. A magyar könyv kezdeti időszakáról már a XIX. század végi és a XX. század eleji könyvészet is számos fontos részlet feltárásával gazdagította ismereteinket, tisztázták egy-egy régi nyomtatvány geneziséit, s ezzel kapcsolatban sor került a művek tartalmi értékelésére is. A polgári tudomány idevágó eredményeit magas kritikai szinten tanulmányozhatja az olvasó Horváth János szintézisében (A reformáció jegyében). Irodalomtörténészeink azután a forráskritikailag tisztázott művek társadalomtörténeti háttérét, eszmei értékeit igyekeztek mérlegre tenni. Nevezetes állomása ennek az értékelő folyamatnak az a vállalkozás, amelynek keretében a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete hasonló kiadásban, alapos kísérő tanulmányokkal felszerelten jelenteti meg régi irodalmunk legjelesebb termékeit, köztük természetesen első helyen a krakkói születésűeket. Jó alkalom ez a szerkesztők s a bevezető tanulmányok íróinak ahhoz, hogy újból és újból szembenézzenek a lengyelországi kulturális hatásokkal.

Mint már az első pillantásra is megállapítható, e kapcsolatok zöme az irodalomtörténészek érdeklődési körébe esik. De érdekelheti legalább ilyen mértékben a nyelvészeket is. A filológia a század 20–30-as éveiben a legkedveltebb tudománysszakok közé tartozik az egyetemen; a helyesírás, a verselés, a prozódia, a fordítás mindmégannyi filológiai problémája annál inkább megnőtt jelentőségében, minél nagyobb gyakorlati szükséglete mutatkozott a nemzeti nyelven írott és a nemzeti nyelvre átültetett munkáknak. Így tehát nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az egyetemen erősen fellendült a nyelvészkedés, és a magyar diákok, akik Krakkóban a hazai hivatásukhoz szükséges műveltség megszerzésén fáradoztak, a nyelvészeti problémákat első helyre tették. Erre készítette őket az is, hogy a magyar helyesírás számos kérdése éppúgy megoldatlan volt, mint a nemzeti nyelven való verselés

¹ Forrás: Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez. Bp., 1964. pp. 117–129, 131–141, 143–152, 188–189.

problémája. A tisztázatlan filológiai kérdések megválaszolásához döntő impulzust adott az egyetem, ahol hasonló kérdésekkel már megbirkóztak az iskola tudós elméi, s ahol a filológiai problémák állandóan felszínen voltak. A reformáció lökést adott e törekvéseknek, nyomában sor kerül a lengyel szókincs tudományos felmérésére és a lengyel nyelvtan megírására. Jan Maczyński *Lexicon Latino-Polonicum*-a (1564) már nem annyira a lengyel filológia kezdeteire utal, mint inkább fényes eredményeire. A helyesírási szabályok megállapítására irányuló törekvés még korábbi kezdőpontra mutat vissza. Stanisław Zaborowski *Ortographia*-ja 1512-ben jelent meg először Krakkóban, s így könnyen érthető, hogy ez a mű mintaképe lehetett a hasonló magyar vállalkozásnak.

A filológiai hatások sokoldalúsága és eredményessége tükröződik Sylvester János egész irodalmi munkásságán: ortográfiai, lexikális, verstani jellegű tevékenysége értékes ösztönzést kapott Krakkóban, ahová 1526 őszén érkezett meg, tehát egyike azoknak, akik közvetlenül az országot ért mérhetetlen katasztrófa után a tudás igényével kívánnak segíteni hazájukon. 1527 tavaszán a magyar burza seniorja volt, élénken érdeklődött az egyetemen folyó szellemi élet iránt, és mint a Vietor-féle nyomda korrektora – s e minőségben Coxe társa – hamarosan igen sokoldalúan adta bizonyítékát annak, hogy a krakkói kulturális életben nyert inspirációt a magyar nyelvészet és irodalom fellendítésére akarja felhasználni. Coxe erasmista körének mély hatása volt Sylvester fejlődésére; ebben a körben gyökerezik a háromnyelvű humanista eszményképe, s Sylvester ennek az ideálnak lesz híve és képviselője. A Coxe-féle humanista kör szemében a nyelvészkedés, a stílus tanulmányozása elsőrendű fontosságú, maga Sylvester is ebben a szellemi együttesben kapott ösztönzést. E körhöz sorolhatjuk egyébként Jan Łaskit (kancellár, hercegprímás, 1465–1531), Stanisław Hosiuszt [Hozjuszt] (1504–1579), Andrzej Zebrydowskit és jó néhány külföldi humanistát is. Az 1526–27-es esztendő különösen termékeny vitákat hoztak az egyetem életében. Sylvester a legnagyobb elevenség közepébe jutott, amikor elhagyta a bénultan fekvő Magyarországot és a közép-európai szellemi mozgalmak legfőbb székhelyére érkezett. A filológiában itt már nem egy csata zajlott le, s az új irányzat egyik győzelmet a másik után aratta. A humanista tudósok közbelépésére itt már 1503-ban kiküszöbölték Alexander de Villa Dei középkori obskurantizmust képviselő nyelvtanát, s helyet adtak Donatusnak. A klasszikus szerzők között Vergilius és Cicero mellett feltűnik Suetonius (1505), Titus Livius (1519), hogy előkészítse a talajt Tacitusnak, akire a század második felében kerül majd sor. Nagy helyet juttatnak már ekkor az új-latin költőknek és íróknak (Pomponius Laetus, Aretino stb.). Az egyetemet áthatja az ifjak elégedetlensége, és éppen Sylvester éveit megelőzően, 1524-ben kezdik bojkottálni az arisztotelizmust, mely mind ez ideig a hivatalos tanítás alapjául szolgált. Coxe első krakkói tartózkodása idején jelentette meg az ottani nyomda Erasmus Beszélgetéseit, 1523-ban pedig napvilágot látott Krakkóban Erasmus két másik jelentős munkája: *De duplici copia verborum et rerum* és *De conscribendis epistolis*. Az erasmista háromnyelvűség útját biztosította, hogy 1506 óta tanították az egyetemen a görögöt is. A korszak kiváló püspöke, Piotr Tomicki maga is sokat tett a háromnyelvű humanizmus meggyökereztetéséért. 1520-ban a krakkói Libanus mestert bízták meg a görög nyelv oktatásával, de a lutheri herezis vádjá miatt rövidesen meg kellett szakítania előadásait. Tomicki 1528-ban visszahelyezte Libanust katedrájára, és gondoskodott a héber oktatásáról is. Ez mind egybevágott az erasmista kör elképzeléseivel. Sylvester megérkezésekor már a lutheri nézetek is helyet kaptak az egyetemen, élénk viták folytak, a fiatalok szenvedélyesen olvasták a német könyveket olyannyira, hogy I. Zsigmond már 1523-ban megtiltotta a lutheri szellemű művek behozatalát. Az egyházi reform szükségét azonban az új nemzedék szenvedélyesen követelte és minden reménykedés Erasmusban összpontosult.

Sylvester nyomban heves tettvággyal kapcsolódott be a krakkói nyelvészeti és irodalmi munkákba, mint a Vietor-nyomda korrektora, s ennek eredményeként jelentek meg gyors egymásutánban: latin verse Papinius Statius *Silvae*-jéhez, a Simon egri püspökhöz írt ajánlású

Rosarium (a latin nyelvű vershez hasonlóan ez is elveszett), Hegendorf 'Rudimenta'-jának magyar tolmácsolatai (1527) és ugyanebben az évben a Heyden Sebald Gyermeki beszélgetéseihez írt magyarázatok. Ezeket követte 1531-ben a latin–német–lengyel–magyar nyelvű szótár (mely ugyancsak elveszett). Mindezen munkákat úgy is tekinthetjük, mint a később elkészítendő Új Testamentum-fordítás előzményeit. A magyar nyelvtudomány mind a Hegendorf-, mind a Heyden-féle értelmezéseket igen nagyra értékeli. Hegendorf Kristóf, akkoriban lipcsei tanító, latin nyelvtana Donatus római grammatikus nyelvtanának ars minor elnevezésű részén alapul, ezt kivonatolta Hegendorf – Erasmus követője –, és tolmácsolta német műszavakkal. A munkát Vietor [Wietor] adta ki, ellátva lengyel és magyar tolmácsolatokkal. A magyar szöveg elkészítésére valószínűleg Vietor kérte fel Sylvestert. Melich János, aki annak idején kimutatta Sylvester szerzőségét, felhívta a figyelmet arra is, hogy mi célja volt Vietornak, amikor a latin nyelvtant lengyel és magyar értelmezésekkel látta el: a három nemzet (magyar, német, lengyel) ifjainak érdekeire volt tekintettel. A műben egy latin nyelvű költeményt is olvashatunk, melynek szerzője Sylvester. A tanulóifjúsághoz fordul, elmondja, mi volt a célja Hegendorfnak és a kiadónak, amikor a művet háromnyelvű értelmezéssel ellátva kibocsátotta. E versében Ioannes Sylvestrisnek nevezi magát, s bocsánatot kér az olvasótól, ha itt-ott elhibázta a latin szöveg értelmezését:

Quandoquidem Rhomana, phrasis, non semper aperte
Accipit externum in flexibus, illa, sonum,
Paeonicum si forte tuas offenderit aures
Errori lector candide prace precor.

E vers után magyar nyelvű Miatyánk és Üdvözlégy következik, amiből Melich azt a következtetést vonta le, hogy a latin nyelvtan elsősorban a magyar ifjúság számára készült; lengyel Miatyánk ugyanis nincs benne.

Legutóbb nyelvtudósaink részéről Balázs János méltatta e mű jelentőségét, s rámutatott, hogy első ízben kapunk itt hiteles (bár hézagos) képet a magyar nyelv alaktani rendszeréről. Ezeknek az évtizedeknek más latin nyelvtanaiban ugyanis hiába keresnők a magyar nyelvű értelmezéseket, Sylvester az első, aki nyomtatásban is megjelentette a kor magyar nyelvtani műszavait, és a magyar alaktani változatokat. Sylvester itt korábbi magyar hagyományokra épít. Rámutattak arra, hogy Hegendorf műve erasmista szellemben íródott meg, s ugyanez az erasmista kör terjesztette Sebald Heyden nürnbergi iskolamester tankönyvét, melyhez Sylvester magyar értelmezéseket írt. E legrégebb összefüggő magyar nyelven nyomtatott szöveg művelődéstörténeti jelentősége ugyancsak kétségen felül áll. E magyar értelmezések oly bőséggel tárják fel a XVI. századi magyar nyelv szó- és kifejezőképességét, melyhez hasonlóan hasztalan keresnénk egyéb irodalmi emlékeinkben. „E beszélgetések magyar szövege, mint a latin eredetitől való eltérései mutatják, sokszor kétségtelenül hitelesen rögzíti a XVI. század eleji magyar társalgás jellegzetes fordulatait. Másfelől Sylvester tolmácsolatai megőrizték számos régi tárgy, bútor, eszköz és szokás máshonnan nem, vagy csak kevésbé ismert régi magyar nevét, így nemcsak szótörténeti, hanem tárgytörténeti szempontból is becsesek” – írja Balázs János.

E szótári, majd az ezeket követő nyelvtani munkálatok gazdagították Sylvestert azokkal a szöveggkritikai ismeretekkel, melyeknek később oly nagy hasznát vette bibliafordítása közben. Irodalomtörténeteink egyetértenek abban, hogy Sylvester – az erasmizmus szellemében – magas igényű filológiai elveket követ, és mint Gerézdi Rabán megállapította, „eljut a filológiai interpretáció legmagasabb fokára”. Ez a nyelvi tudatosság állítja őt a kor irodalmában magas helyre még akkor is, ha stílusával nem tudta követni mesterét, Erasmust. Gyakorlati munkája során szembe kellett néznie nemcsak a tankönyv-, a szótárszerkesztés munkáival, hanem idővel meg kellett reformálnia a helyesírást is, ami a krakkói magyar

szövegek elkészítésekor sok gondot és nehézséget okozott, hiszen az idegenben készült betűk között hiányoztak a magyar jelek.

Az első Magyarországon, magyar nyelven nyomtatott könyv, Sylvester Új Testamentum-fordítása, ugyancsak Krakkó szellemi életében gyökerezik. Előtte már 1533-ban Komjáti Benedek kiadta Szent Pál leveleinek fordítását Krakkóban, Pesti Gábor 1536-ban Bécsben megjelentette a négy evangélium fordítását, de az egész Újszövetség átültetése és kiadása Sylvester érdeme. Indítékait nem nehéz felismerni, példaképeit úgyszintén. Erasmus latin nyelvű Újszövetség-fordítása, mely 1516-ban jelent meg, Krakkóban Sylvester rendelkezésére állt, 1522-ben jelent meg Vietor nyomdájában a Prédikátor könyvének lengyel fordítása és a négy evangélium. Könnyen lehet tehát, hogy Sylvester már ekkor foglalkozott azzal a gondolattal, hogy az Erasmus által kiadott görög Új Testamentumot lefordítja magyar nyelvre; természetesen ezt a gondolatot azután végleg Wittenberg érlelte meg benne. Sylvesternél, akárcsak a század többi, külföldi egyetemeket járt irodalmáránál nem könnyű elválasztani egymástól a különböző hatásokat. Maga Krakkó nem egy esetben csak átmeneti állomást jelez, s ami ott elkezdődött, az Wittenbergben folytatódik.

Általános irodalomtörténészeink körében az a vélemény, hogy a verselés finomságaival Sylvester már krakkói tartózkodása idején megismerkedett. Sylvester az első – és a XVIII. század második feléig az egyetlen –, aki teljes sikerrel ír magyar verseket klasszikus formában. Új Testamentum-fordításában Erasmus evangéliumi kivonatait az eredeti versmértékben ülteti át, és verses előszót is írt fordításához. Aligha lehet kétséges, hogy a verselés iránti érzékét Sylvester még Krakkóban fejlesztette ki, ahol a verstan és a verselés a figyelem középpontjában állt.

A magyarországi nyomdai viszonyok fejletlensége indokolja, hogy e korszak jelentős nyelvtani munkái is Krakkóban jelennek meg. Sylvester 'Grammatica hungaro-latina'-ja ugyan 1539-ben az újszigeti nyomdában látott napvilágot, de ennek kiállítása vajmi gyatra és hibás volt, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy az Új Testamentum-fordítást már Abádi Benedekre, a krakkói Vietor-nyomdában tanult magyar szakemberre bízták. Ugyanebben az időben készítette el magyar helyesírási szabályzatát Dévai Bíró Mátyás, s ezt a krakkói Vietor-nyomda adta ki 1538-ban, de az első kiadás elveszett, s csak a második alapján ismerjük. Sylvester még Erasmus és a reformáció határán álló jelenség, Dévai Bíró azonban már határozottan a protestantizmus oldalára állt. 1523–26 között, tehát Sylvestert megelőzően járt a krakkói egyetemre Kálmáncsehi Sánta Mártonnal együtt, 1526 után egy ideig még kitart a katolikus hit mellett, 1529-ben Wittenbergben tanul, majd 1531 elején Budán a reformációhoz csatlakozik. Ugyanitt jelentette meg 52 tételét 'Rudimenta salutis' címmel. Hitéért sok üldöztetésben volt része, 1533-ban a kassai polgárok mentették ki a börtönből. Az egri püspök után János király is lecsukatta. 1535-ben Nádasdi vette pártfogásába sárvári birtokán, itt két évet töltött munkái rendezgetésével, majd 1537-ben Wittenbergbe ment, s ez év végén Krakkón át tért vissza Magyarországra.

A harcos prédikátor életét élte ezután, s egyike lett a reformáció leghatásosabb terjesztőinek Magyarországon. Telegdi Miklós, a krakkói magyar burzába tett bejegyzésében benne látja a főbűnöst, aki a lutheri „pestist” behozta az országba. A kortársak a magyar Luthert látták benne. Bod Péter a Magyar Athenasban azt írta róla, hogy ő az első, „aki a reformációnak hajnalán az Isten beszédeinek lámpását egész Magyarországon elhordozta és a tudatlanság homályában ülő embereknek a világosságot megmutatta”. Dévai Bíró a wittenbergi egyetem mestereinek szellemi környezetébe tartozott, 1537-ben maga Melancthon ajánlotta Nádasdi pártfogásába, Luther is ismerte és szerette, korszakalkotó nyelvi műve azonban visszamutat azokba az évekbe, amikor a krakkói egyetem hallgatója volt, s ott megismerkedett az ortográfiai nézetekkel.

Az Ortoграфия Ungarica az első magyar helyesírási szabályzat, amely mintegy összegzi a korabeli magyar nyelvű nyomtatványok kialakult gyakorlatát. Mintaképe a lengyel

Zaborowski, aki Husz János helyesírása alapján haladt. Nyelvtörténeti érdekessége e műnek, hogy Zaborowski nyomán a Husz-féle helyesírásból veszi át a hosszú magánhangzóknek ékezettel való jelölését. Dévai helyesírási szabályzatának hatása nem lebecsülhető. Maga Sylvester, noha egyben-másban nem értett egyet vele, sokat átvett tőle, és felhasználta a protestáns irodalom is; így tehát nemcsak a helyesírás kérdéseiben volt előbbre vivő jelentősége, hanem általában a nyelvi fejlődést is jótékonyan előmozdította. A krakkói helyesírási gyakorlat átvétele egyébként nemcsak Dévaira jellemző, hanem Nyujtódi Andrásra is, a magyar burza egykori seniorjára, aki ugyancsak a krakkói egyetemen tért át – a lengyel helyesírási reform hatása alatt – a hosszú magánhangzók vesszővel való jelölésére a korábbi kettőzés (aa, ee stb.) elkerülése végett. Nyujtódit azonban nem tekinthetjük e hagyomány elindítójának; az ékezetek használata a krakkói magyar nyelvű nyomtatványok útján terjedt el széles körben. Dévai kezdeményezését a hazai nyomdászat átvette és folytatta.

Sylvester és Dévai Bíró Mátyás életútja a krakkói egyetemen át vezetett Wittenberg és a hazai főúri udvarok felé. Krakkó úgy tűnhetik fel szemünkben, mint az a hely, ahol e jeles irodalmárok első mélyreható élményüket nyerték, ahol nyelvi és irodalmi tájékozódásuk megindult. Az első ihlet Krakkó egyeteméhez fűződik, az irodalmi munkásság kiteljesedése azonban már szorosan Wittenberg egyeteméhez, s általában a német reformációhoz kapcsolja a kor jeleseit; Sylvester és Dévai Bíró szellemi egyéniségének végső megformálója a wittenbergi egyetem, s ennek nagynevű mesterei: Luther és Melancton. Azonban az ő esetükben csakúgy, mint a reformáció korának sok más kiemelkedő írójánál, Krakkó és egyeteme nem jelentett csupán epizódot. Lépten-nyomon találkozunk későbbi életpályájukon az első krakkói évek hatásával. Később, amikor munkáiknak kiadót keresnek, visszatérnek a krakkói nyomdához. Kapcsolataik a nyomdával évek múltán sem szakadnak meg, így a filológiai munkálatok egy időben folynak a magyar főurak (Nádasdi Tamás, Perényi Péter stb.) birtokán, Krakkóban és Wittenbergben. Ez a nemzetközi háttér biztosítja, hogy a magyar filológia nem reked meg a hazai szűkös viszonyok között, hanem európai példák alapján dolgozik nyelvünk kifejlesztéséért történelmünk egy súlyos korszakában.

A harcos protestantizmus műfajai

A XVI. század 30-as éveitől datálódnak a reformáció kedvelt irodalmi műfajainak főbb termékei. A külföldi egyetemekről hazaérkező prédikátorok szóban és írásban terjesztik az új eszméket, s eközben sokféle műfajt felhasználnak. Bibliafordítások, egyházi énekek, káték, majd az ellenreformáció erősödésével arányosan megnövekvő vitairodalom szólalnak meg magyar nyelven, s olyan sikerrel, hogy a század vége felé az ország túlnyomó részén az új hit az uralkodó. E korszak legjelentősebb termékei továbbra is a krakkói könyvnyomdához fűződnek, de nem nehéz felismerni a szerzők között is a krakkói egyetem neveltjeit, és nem egy esetben a krakkói környezet szellemi hatását.

Az irodalmi műfajok között kiemelkedő hely illeti meg az egyházi éneket, mely a reformáció első szakaszában domináló mezővárosi irányzat jellegzetes műfaja: az ének teremti meg az új hit könnyebb és gyorsabb terjesztésének lehetőségét, mert élőszóbeli műfaj. Líra és epika vegyül az egyházi énekekben, melyek terjesztik a protestáns eszméket, tanítanak, oktatnak egyidejűleg. A kor másik fontos műfaját az új hit elveit összefoglaló káték, traktátusok és vitairatok képviselik, melyekből frissen bontakozik ki a reformáció harcias szelleme. Mindeme műveknek természetesen nagy nyelvi jelentőségük is van, hozzájárulnak az anyanyelvi kifejezés csiszolásához, egyengetik az írói műfajok útját. A reformáció e műfaji tarkasága nemcsak a XVI. század magyar irodalmának sajátossága, megtalálható a kor német, lengyel irodalmában is, ahonnan a hatások egy része érkezett. A század derekán indul meg nagyobb mértékben a protestáns énekköltés Lengyelországban is,

és a krakkói nyomdák egyidejűleg állítják elő a magyar és a lengyel műveket. A század második felében a hitvitázó irodalom a lengyeleknél is előtérbe kerül, s óriási jelentősége van az irodalmi kifejezés elősegítésében.

1527-ben a krakkói egyetem diákja volt Gálszécsi István, első hangjegyes kiadványunk szerzője, aki előzőleg Bécsben, majd Wittenbergben tanult, és hazaérve Gálszécsen, Perényi Péter birtokán lett tanító. Perényi éppen 1532-ben, Gálszécsi wittenbergi tartózkodása idején esett török fogságba, de János király kérésére I. Szulejmán szabadon bocsátotta, s Perényi – János király haláláig – hű maradt a Zápolyaiakhoz, azután átállt Ferdinándhoz, aki 1542-ben árulás gyanúja miatt lefogatta, s csak 1548-ban engedte szabadon. Birtoka a protestáns irodalmi élet igazi központja volt. Itt készülhetett Gálszécsi énekeskönyve, melynek két töredéke is fennmaradt. Luther énekeinek verses, rímtelen fordítását tartalmazza, el van látva címlappal, ajánlással – az ajánlás Perényinek szól – s az olvasóhoz írt előszóval. Két évvel később, 1538-ban ugyancsak Vietor nyomdája bocsátja ki az első magyar nyelvű kátét Gálszécsi István tollából, mely a parancsolatokat, a Credo mellett imát, gyónási formulát, szakramentumokat tartalmazott. Luther kátéjának szellemében összeállított mű, szerzője híve a reformációnak és János királynak. Értékét nem annyira nyelvi szépségeiben kell keresnünk, mint úttörő jellegében. Az énekeskönyv műfaji népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy 1538-ban Bencédi Székely István is megjelentette Krakkóban énekeskönyvét, mely latin himnuszfordításokat tartalmazott. A Perényi Péternek ajánlott mű azonban elveszett. Tíz évvel később ugyanő kiadja Krakkóban a Zsoltárok Könyvének magyar fordítását.

A krakkói nyomda kiadványaként jelent meg 1535-ben az első magyar hitvitázó mű, melynek szerzője Ozorai Imre. A munka címe: 'De Christo et eius Ecclesia, item de Antichristo eiusque Ecclesia', tartalma pedig már határozottan protestáns irányú. Szerzője, Ozorai – akinek a Tolna megyei Ozora községhez valami köze lehetett – a Perényiek és Drágfyak köréhez tartozott, s ezek támogatását élvezte. 1530–31-ben két félévet töltött a krakkói és wittenbergi egyetemen, hitvitázó művét Frangepán Katalin – a Mohácsnál elesett Perényi Gábor özvegye – költségén adta ki. A jelentős munkának csak a címe latin, szövege magyar. Ez az első protestáns szellemű magyar mű igen radikális módon üzen hadat a katolikus egyháznak, Luther és Melancthon szellemében hivatkozik a Szentírásra, még pedig a Vulgatából idéz hol latinul, hol magyarul. A mű jellegzetessége, hogy az Antikrisztusról sokkal részletesebben szól, mint Krisztus egyházáról, felsorolja a római egyház bűneit (pl. papi nőtlenség, egy szín alatti úrvacsora, latin liturgia stb.), s nemzeti nyelvű istentiszteletet kíván. A protestáns hitvitázók szellemében Ozorai is az egyház képviselőit tekinti az ország romlása okainak, de nem kíméli a feudális főurakat sem, nem habozik leleplezni az urak bűneit. Követelései a lutheri reformáció tételeivel egyeznek, de az általános hitelvek a magyarországi viszonyok között sajátos értelmezést nyernek. Az Ozorai-féle ideológia megfelelt a mezővárosokból kiinduló és az egész nép érdekeit szem előtt tartó antifeudális mozgalom célkitűzéseinek. A kétféle hit, a kétféle egyház – Krisztus és az Antikrisztus egyházának – szembeállításával Ozorai hitvitázó műve alapja lett a mezővárosi reformáció tanításának. Természetesen nem forradalmian antifeudális programot fogalmazott meg Ozorai, célja nem a feudális rend elsöprése, hanem a feudalizmus megjavítása. Ezzel is megfelel a Luther-féle mérsékelt irányzatnak.

Énekeskönyv, káté, vitairat együttesen jelentkezik egy másik úttörőnek, Batizi Andrásnak életművében. Gálszécsi tanítványa volt, 1530-tól Kassán tanított, 1542-ben Wittenbergben járt, és Melancthon ajánlólevelével jött haza. A krakkói egyetemhez és az ottani nyomdákhoz munkásságával kapcsolódik: ott jelent meg kátéja – mely a Gálszécsiénél rendszeresebb, kevésbé polemizáló –, emellett szerzett énekeket is (1530–1546), és 1544-ben egy vitairatában megverselte az egész emberiség történetét és jövőjét is. Dániel és Ezékiel alapján tárgyalja – Luther hatása alatt – a négy birodalom egymásra következését, s rámutat arra, hogy Krisztus országának két ellensége támadt: a török és a pápaság. Ezek együtt jelentik az

Antikrisztust, egyben a világ végét.

A XVI. század második felében bekövetkezik Magyarországon a szakadás a mérsékeltebb protestáns irányzat és a reformáció radikálisabb áramlata között. Ez utóbbi irányzat túllépett a főurak egy része által is támogatott lutheri és zwinglii tanokon, s a mezővárosok, falvak plebejus rétegeinek szószólójaként anabaptista és szentháromság-tagadó eszméket vallott, aminek következtében nemcsak a lutherizmussal került ellentétbe, hanem a magyar lakosság között szélesebb körben elterjedt helvét felekezettel is. A reformáció e különböző irányainak képviselői között szép számmal akadnak egykori krakkói diákok. Így a helvét irány első jelentős képviselője, Kálmáncsehi Sánta Márton ifjúkorában, a 20-as évek első felében (1523–1525: a magyar burza seniorja) látogatta a krakkói egyetemet Dévai Bíróval együtt. Megjárta Németországot, majd a humanizmus hatására szakított a katolikus egyházal. Előbb a gyulafehérvári humanista központban működött kanonokként, de már 1552-ben nemcsak a katolikus egyháztól vált el, hanem a lutherizmuson is túljutott és a sacramentarius nézeteket tette magáévá. Irodalmi alkotásai jórészt elvesztek, pedig számuk tetemes lehetett. Egy liturgikus könyvét, melyben zsoltárok, antifónák, könyörgések voltak, valószínűleg a krakkói nyomda adta ki 1545 előtt. Kálmáncsehit a magyar protestáns irodalom legharcosabb képviselői között szokás emlegetni. Az ő püspöksége alatt szervezték meg Debrecen és Nagyvárad környékén az első helvét irányú szuperintendenciát. Kiemelkedő szerepe volt az első magyarországi helvét zsinatok összehívásában is.

Kálmáncsehivel együtt járt a krakkói egyetemre (1525) Szegedi Lajos, aki később Székesfehérvárott működött 1543-ig. Ekkor ostromolta meg a várost a török. Szerémi György említi az ostrom leírásában, hogy fellépett ott Lajos (Szegedi), a „lutherista próféta”, aki elszakította a polgárokat a katolikus hittől. Kapcsolatot tartott fenn Sylvesterral, s ez elküldte neki az Új Testamentum fordítását. 1553-ban bécsi tanár lett, három év múlva Kassán helvét irányú plébános, 1561 táján dési pap, s részt vesz Heltai Gáspár bibliafordításában. Útja a katolicizmustól a helvét tanokon át az unitarizmushoz vezetett: 1583-ban mint unitárius lelkész halt meg Szászvároson.

A sacramentarius irányzat magyar képviselői közül sok szállal kapcsolódik a krakkói egyetemhez Szegedi Kis István, aki Horváth János jellemzése szerint „tudósnak, költőnek egyaránt kiváló”. Viszontagságos életében – úgy látszik – Krakkó jelenthette a nyugvópontot. Szegeden született, Lippán és Gyulán tanult, 1535-ben Bécsben, majd 1537-től Krakkóban folytatta tanulmányait, s itt maradt egészen 1542-ig. Öt évet töltött tehát a híres egyetemen olyan időkben, amikor az ott tanuló magyar diákok száma már megcsappant, de a krakkói nyomda nagy mennyiségben állította elő a külföldi és magyar protestáns szerzők (ez utóbbiak közül Ozorai, Gálszécsi stb.) műveit. Horváth János feltételezi, hogy e művek irányították figyelmét a reformációra. Krakkóban ez idő tájt már megnehezült a protestánsok helyzete, az egyetem első bátor protestáns szellemű mestere, Jakub z Ilży (1470–1526) kénytelen elmenekülni Krakkóból 1535-ben, mert lutheri szellemű tanaiért Tomicki püspök eretneknek nyilvánította, és megfosztotta papi jogaitól. Ezután az egyetem irányításában megerősödött a konzervatív szellem, aminek egyik jele, hogy megszakadt a görög és a héber nyelv oktatása. Ez a nyugalom eltartott I. Zsigmond haláláig (1548). Persze, csalóka nyugalom volt, mert ezekben az években – ha titokban is – a krakkói diákok szorgalmasan olvasgatták nemcsak Luther, hanem Zwingli, Kálvin és más reformátorok műveit is a különböző – nyilván titkos – körökben. Teljesen érthető, hogy a fojtott légkör következtében Szegedi Kist 1543-ban már a wittenbergi egyetemen látjuk, ahol egy év múlva megszerezte a teológiai doktori kalapot. A következő években Magyarországon (Gyula, Cegléd, Makó, Temesvár) működik – mindenütt iskolák élén – mint szervező, tanító és pap. A magyar reformáció nagy úttörőjévé nőtte ki magát nemcsak gyakorlati szervező munkájával, hanem teológiai értekezéseivel is, melyek halála után a 70–80-as években főleg Svájcban jelentek meg. Életében csak néhány éneke jelent meg nyomtatásban, és ezeknek az énekeknek legrégebb nyomai éppen Krakkóhoz

vezetnek bennünket. Egyik Bázélban megjelent műve (*Theologiae sincerae loci communes*) bevezetőjében életrajzírója, Skaricza Máté megemlíti, hogy Szegedi Kis egyetemi éveiben Krakkóban a zene és ének tudományában szép haladást tett. Itt gyökereztek tehát magyar énekei, melyeket később szerzett.

Jelentősnek kell tekintenünk azt a hatást, mely Krakkóban a magyar krónika- és történeti irodalom kifejlesztésére irányuló törekvéseket érte. Callimachus óta a humanista szellemű történetírás megújuló kísérleteket tett, hogy az uralkodó köröknek megfelelően rajzolja meg a múlt egy-egy részletét. E történeti művek szorosan összefüggtek a geográfiai munkálatokkal, egyes tájak, országok útleírásaival, melyek ugyancsak nagy számban jelentek meg a század eleje óta. Általános történelmi értekezések mellett törekvés mutatkozik az egykorú történelem monografikus feldolgozására (J. L. Decius műve Zsigmond 1506–1516 közötti uralkodásáról, Marcin Kromer /1512–1589/ feldolgozása Öreg Zsigmond időszakáról). A történelem iránti érdeklődés fokozódására utal, hogy megkezdődik az egyetemes történeti munkák megjelentetése is. 1548-ban jelent meg Marcin Bielski [Wolski] Világkrónikája (*Kronika wszystkiego swiata*, további kiadása: 1551, 1564.), mely ugyan nem több, mint kritikátlan, naiv középkori kompiláció, népszerűsége mégis rendkívül nagy volt, sokfelé olvasták s utánozták.

A magyar történeti irodalom e korban tükrözi azokat a változásokat, melyek az ország helyzetében és az egyház viszonyaiban bekövetkeztek. Krónikások és történetírók a reformáció szolgálatába állítják tollukat, művei részben antifeudális hangokat is hallatnak. Farkas András 1538-ban írta meg A zsidó és magyar nemzetről szóló verses krónikáját, mely Gálszécsi kátéjával egy kiadványban jelent meg, és jól kifejezi a magyarországi reformáció álláspontját. Párhuzamot von a zsidó és a magyar nép között, rámutat arra, hogy a prédikátorok vezetik ki a népet a sok gonoszságból, s ha ezek szavát nem hallgatják meg, ha az anarchiát nem számolják fel, akkor a török támadásai elsöprik az országot. Mint látjuk, e protestáns történeti művek messze állnak a forrásanyagokra építő tudományos történetírói munkáktól, bibliai alapokon álló világképük azonban alkalmas arra, hogy híveket szerezzen a protestáns eszméknek. Lényegében ezen az úton halad Bencédi Székely István, akinek az első magyar egyetemes történeti művet köszönhetjük. Székely István e század legérdekesebb íróegyénségei közé tartozik, sokoldalú tevékenysége megérdemli, hogy közelebbről is megvizsgáljuk.

A korai magyar reformáció e legjelentékenyebb írója 1529-ben volt a krakkói egyetem hallgatója. Korábban úgy tudták, hogy mint Ferenc-rendi szerzetes érkezett ide, Gerézdi Rabán azonban meggyőzően mutatta ki, hogy Székely nem volt ferences barát, mert ez esetben nem a magyar burzában lakott volna, hanem a krakkói ferences kolostorban, s az egyetem anyakönyvében rendi hovatartozása is jelölve lett volna. Ugyancsak Gerézdi állapítja meg, hogy minden valószínűség szerint több éven át kellett Székelynek Krakkóban laknia és tanulnia, „s ott szerezte meg széles körű műveltségét s nem éppen lebecsülendő tudományának alapjait is”. A lengyel főváros – gazdag polgáraival, szép épületeivel, magas színvonalú egyetemével, könyvtáraival, elmélyült szellemi életével – mély hatást gyakorolt rá, mert később a Világkrónikát írva gyakran tesz róla említést, jóllehet a maga diákéveire nem utal. Krakkó lehetett az a város, mely felébresztette benne az érdeklődést az anyanyelvi művelődés iránt, majd hazatérése után további magyarországi munkásságában fel-feltűnnek a krakkói hatások. Változatos írói munkássága eredményei: káték, himnuszfordítások, kalendárium, majd világkrónika. Szikszói iskolamester korában írta meg és nyomtatta ki Krakkóban 1538-ban a Kereszténységnek fundamentomáról való tanúságot (Luther kátéjának fordítása), melyet később többször is kiadtak; ugyancsak 1538-ban jelentek meg latin himnuszfordításai Krakkóban, majd az első magyar nyelven nyomtatott naptár, mely később mintaképe lett a magyar kalendáriumoknak. 1548-ban Zsoltárkönyve jelent meg ugyanott.

A krakkói hagyomány már Székely naptárában felismerhető. A krakkói csillagászoknak

feladata volt, hogy évente kalendáriumot szerkesszenek, s ezen belül judiciumot, tehát jövődölést terjesszenek az egyetem elé az év meteorológiai, politikai s egyéb eseményeiről. E krakkói judiciumok ismeretesek voltak Magyarországon is, előbb latin, később magyar nyelven terjedtek el. Székely Istvánt az a dicséretes szándék vezette, hogy a naptárt, melyet az egyetemen is tanítottak, magyarra fordítsa, megteremtse e műfaj magyar változatát. Ez kétségtelenül hasznos lépés volt a magyar nyelv szélesebb körben való terjesztése érdekében.

Bencédi Székely legnevezetesebb műve a 'Chronica', az első magyar nyelven megjelentetett történeti mű. Előtte már Anonymus, Kézai Simon, Kálti Márk, Turóczi János, Bonfini és a protestáns papok (Csáti Demeter) foglalkoztak a történetírás műfajával, mind a maga korának uralkodó osztályait tartva szem előtt. Székely példaképei nem ezek a hazai írók voltak, hanem azok, akikkel olvasmányai közben találkozott. Az ösztönzés, a mű eszméje mindenesetre Krakkóban született meg, ahol Marcin Bielski világkrónikájának sikere adhatta a kiadónak azt az ötletet, hogy a magyarok számára is nyomtasson hasonló munkát. Maga Székely is utal arra, hogy a mű gondolata krakkói tanulmányai idejében merült fel agyában, s már akkor elkészítette a kronológiát. Turóczi-Trostler József feltételezése szerint Székely olvashatta Johannes Carion világtörténetének valamely fordítását (több nyelvre, köztük latinra is lefordították) és azt használta fel, felmerülhet Sebastianus Münster 'Cosmographia'-ja és Johannes Funccius 'Chronologia'-ja is mint forrás, mellettük a magyar történelemre Turóczi és Bonfini krónikája. Bizonyos, hogy a mű kompiláció, s ezért jelentőségét nem a feltárt anyag, hanem haladó felfogása adja meg. A reformáció szelleme fejeződik ki benne, halvány reminiscencia formájában visszatér a krakkói diákok Erasmus iránti rokonszenve („Erasmus doktor, az deáki tudománynak ékessége..., kinek az jó hírét nevét mind ez világ esmeri...”), a reformáció szellemében támadja a pápákat, akik elcsúfították az igaz hitet. Haladó a munka magyar történeti felfogása is: Hunyadi Jánost és Mátyást a jó fejedelmek mintaképeiként emeli ki, míg a saját korának nagyuraiban rosszat lát. Ha Székely Krónikáját egybevetjük Marcin Bielski hasonló jellegű munkájával, az összehasonlítás a magyar szerző javára üt ki. Bielski 1548-ban megjelent krónikája ugyanis kritikátlan, száraz kompiláció. Ezzel szemben Székely érdeme nem csupán az új műfaj (egyetemes történet) felkarolása, hanem a benne megszólaló haladó felfogás is.

A reformáció radikális irányai és az ellenreformáció

A reformáció előretörésének nyomán bekövetkezett szellemi erjedés 1535-ben ért véget a krakkói egyetemen. A 20-as évek elejétől meginduló hitviták és személyi súrlódások a régi hit győzelméhez vezetnek, s az egyetem megszűnik a reformációs eszmék melegágya lenni. Mindazok, akik felfigyeltek a német és sziléziai területekről érkező áramlatokra, s magukévá tették az új tanokat, 1535 után igyekeznek kedvezőbb feltételek mellett folytatni tanulmányaikat, elhagyják Krakkót, és valamelyik német egyetemre – elsősorban a wittenbergire – távoznak. Vonatkozik ez a magyar diákokra is, akik 1535 előtt átérték az egyetem legforrongóbb szakaszát, magukba szívták az új tanítás elemeit, s miután a reformáció tanait megkedvelték, Wittenbergben folytatták azt, amit Krakkóban elkezdtek. A 20–30-as évek legjelentősebb magyar írói számára jelenti Krakkó egyeteme a szellemi indítást: az egykori krakkói diákok nemcsak a humanista műfajokkal ismerkednek meg, nemcsak nyelvi ismeretekre tesznek szert, hanem világnézeti, vallási tájékozódásukra is rányomja bélyegét Krakkó egyetemének szabad légköre. A 30-as évek második felétől azonban a vallási türelmetlenség kirekeszti az új tanokat az egyetemről. Wittenbergbe vezet tehát az útja mindazoknak, akik a reformációban látják a társadalmi, világnézeti haladás lehetőségét. Wittenbergben köt ki Dévai Bíró Mátyás, akit az első magyar reformátor néven tartottak nyilván, Ozorai Imre, aki a reformáció iránti érdeklődését Krakkóból vitte magával a

német egyetemre, s akinek vitairata, a De Christo éppen 1535-ben, a fordulat idején látott napvilágot Krakkóban jelölve annak, hogy az ellenreformációs szellem még nem érintette az ottani nyomdát. Ott kötött ki Gálszécsi István (már 1532-ben), továbbá Farkas András is. Ott találkoztak más magyarországi diákokkal, akik ugyancsak a reformáció tanaiért lelkesedtek. Kakas György, a wittenbergi magyar burza megalapítója, 1536-ban a magyar burza seniorja Krakkóban, de még ugyanezen év nyarán Wittenbergben immatrikulálják. Az itt tanuló magyar diákok szellemi pártfogója és mestere Melancthon és Luther. Számuk különösen a század 30-as éveiben növekszik meg, és 1535–36-ban éri el a csúcst (19-et), ami összefügghet azokkal a változásokkal, melyek éppen ez idő tájt zajlottak le Krakkó egyetemén.

Wittenberg a krakkói hatásokat a lutheri és kálvini irányzat felé fejlesztette, de a század történetéhez hozzátartozik az a népi reformáció is, mely 1560 körül bontakozott ki nálunk, s kifejezte a parasztok és plebejusok tiltakozását a feudális béklyók ellen.

A Tiszántúlon 1560 körül kisebb paraszti felkelésekre került sor, s a mozgalom élén Arany Tamás, Egri Lukács s az erdélyi Dávid Ferenc álltak. A haladó antitrinitárius irányzat, amely Olaszországból és Svájcban terjedt el Európában, különösen kedvező talajra talált Erdélyben, ahol a katolikus egyház nem élvezett korlátlan hatalmat, s az 1557. évi tordai országgyűlés kimondta, hogy mindenki szabadon követheti akár a régi, akár az új hitet. Az 1568. évi országgyűlés újból biztosította a hitbéli meggyőződés szabadságát, majd az 1571. évi marosvásárhelyi országgyűlés az unitáriusok számára is biztosította a szabad vallásgyakorlatot. Erdélyben tehát négy törvényesen bevett vallás volt.

Zápolya János lengyel feleségének, Izabellának és fiának, János Zsigmondnak erdélyi uralma volt az az idő, amikor a lengyel Jagelló- és az erdélyi Zápolya-család szoros együttműködése következtében megnyílik az út az antitrinitárius tanok előtt Erdélybe. A szentháromság-tagadó irányzat igazi megalapítója, Servet Mihály, akit hazájában 1553-ban kivégeztek tanaiért. Tanítványainak egy része Lengyelországba menekült, ahol 1546 óta működött hasonló irányzat Krakkóban. Az olasz emigránsok gyülekezőhelye Svájc mellett Lengyelország; itt működik Fausto Socino és Lelio Socino, innen indul Erdélybe Blandrata, hogy megindítsa támadását a Szentháromság tana ellen.

Az arianizmus néven ismert irányzat akkor tört felszínre Lengyelországban, amikor Nyugat-Európában megtörték az antifeudális szektás mozgalmak. Az arianizmus eleinte a nemesi tábor szolgált, de a plebejus népi mozgalmak hatására hamarosan radikalizálódott, és az antifeudális forradalmi ideológia fegyvere lett.

A lengyelországi antitrinitárius irányzat jellegzetes irodalmi termékeinek (Piotr z Goniądz és Szymon Budny írásainak) analízise fényt vet arra a kapcsolatra, mely a korábbi humanizmus és az antitrinitárius mozgalom között fennállt. A humanista szövegekritika (Lorenzo Valla, Erasmus, Cornelius Agrippa) hatással volt a lengyel antitrinitarizmus képviselőire, a lengyel ariánusok dogmatikai tételeire és erkölcsi felfogására. Erasmus individualista erkölcsi felfogása élt bennük tovább. De felfedezhető a lengyel ariánusok tanaiban Karlstadt és Münzer eszméinek hatása is. A vallási szekta ideológusai plebejusok, a humanista nemességnek viszonylag kis része volt a mozgalomban.

Erdély kapcsolata ezzel a radikális irányzattal akkor válik szorossá, amikor a lengyel nemesség és a plebejus elemek harca a nemesség javára dől el, amikor győz a konzervatív irány. Erdély ekkoriban válik a kiűzött ariánusok menhelyévé.

E tanok fő terjesztői a hazájukból elűzött olaszok: Fausto Socino, Stancaro és Blandrata játszották a főszerepet. Lengyelországból érkeznek Erdélybe és Magyarországra. Stancaro és Blandrata mint orvosok keresték kenyerüket, de értették a bibliai filológia és a dogmatikus teológia szabályait, egyben neves egyházi reformátorok is. Fausto Socino előbb Zürichben, majd Bázelen tartózkodott, onnan ment Lengyelországba, ahol híveit, a szociánusokat külön felekezetbe tömörítette. Blandrata megnyerte eszméinek Dávid Ferencet, az erdélyi

reformáltak jeles püspökét. 1564-ben, Dávid püspökké választásának évében Blandrata arról értesítette Lengyelországban tartózkodó barátait, hogy az antitrinitárius irányzat nagy előrehaladást tett Erdélyben. Blandrata a fejedelmi udvarban fontos posztra jutott: udvari orvosa lett az olasz honfitársait pártfogoló Bona Sforza lengyel királyné leányának, Izabellának, és afféle titkos tanácsosa a fejedelemnek, akit az erdélyi nemesség egy részével együtt megnyert az antitrinitárizmusnak. Amikor János Zsigmond 1571-ben meghalt, és Báthori Istvánnal a katolikus irány került a fejedelmi székbe, Blandrata visszatért Lengyelországba. Szövetségese, Dávid Ferenc azonban rosszabb sorsra jutott. Mind radikálisabb irányba fejlődött, támadta a Szentháromság tanát, megjósolta Krisztus eljövetelét az 1570. évre és az ezeréves birodalmat. Az ő hatása alatt fogadta el az erdélyi reformáltak többsége az unitárius tanokat. Az unitarizmus azonban nem volt egységes tanítás, kezdett több irányra szakadni. Dáviddal szemben Blandrata irányzata mérsékeltnek tekinthető. Végül is Dávid szembekerült Báthori Istvánnal, aki előbb megfosztotta udvari prédikátorságától, majd a dévai börtönbe vetette, s ott is halt meg 1579-ben. Egyébként Dávid lengyelországi kapcsolatai nem korlátozódtak Blandratára, közeli munkatársa volt egy Lengyelországból jött görög tudós, Paleológus Jakab, a kolozsvári iskola rektora.

Az olasz származású antitrinitáriusok között jelentős szerepet játszott az európai reformáció történetében Stancaro Ferenc, kinek harcokkal teli, kalandos életében Krakkó és Erdély egyaránt helyet kapott. 1540 körül szakított a katolicizmussal, 1544-ben – miután már több börtönnel is megismerkedett – a bécsi egyetemen a héber nyelvet adta elő, de onnan I. Ferdinánd király 1546-ban rendeletileg eltávolította. 1548 végén érkezett Erdélybe, és itt a görög és héber nyelv oktatása mellett lelkesen terjeszti az új tanokat. Nem sok idő múlva Izabella királyné ajánlólevelével indul Albrecht porosz herceghez, majd a lengyel mánásokhoz, és családjával együtt Krakkóban telepszik le, ahol az egyetem héber tanszékének vezetésével bízzák meg. Nem sokáig maradhat itt, antitrinitárius nézetei miatt Maciejowski püspök közbelépésére börtönbe kerül. 1553–57 között – miután két ízben is Izabella tanácsosánál, Petrovics Péternél keresett menedéket mint annak udvari orvosa – Munkácson, majd Erdélyben látjuk, részt vesz a vitákon, több zsinat elítéli, végül távoznia kell, s Lengyelországba megy. Méliusz [Melius] Juhász Péter első prédikációs iratát ellene írta 1561-ben.

A reformáció századának magyar–lengyel szellemi kapcsolatai tehát nem szorítkoznak egyfajta irányzatra: a század sokféle hullámváza éri Krakkó felől a magyar kultúrát, s ebben a termékeny kapcsolatban visszatükröződik a történelmi fejlődés egész menete. A középkori skolasztikával szakító humanista művelődés eszménye a háromnyelvű kultúrán át halad a korai reformáció felé, és Erasmus a legfőbb vezére; a folyamat nem áll meg Luther, Kálvin és Zwingli tanainak megismerésénél, hanem mindkét ország belső fejlődésének megfelelően tovább tart a reformáció belső megoszlásakor is, és e kapcsolatok kifejezésre jutnak János Zsigmond fejedelemsége idején Erdélyben, anélkül azonban, hogy a lengyel–magyar kapcsolatok magára Erdélyre szűkülnének le. Az antitrinitárius nézetek visszhangot váltanak ki az ország különböző részein, harcba szólítják a felekezeteket, s a vita, mely az egész országot bejárja, nemzetközi jellegű. A krakkói egyetem, akárcsak a múltban, most is nagy tekintélyű tudósokat küld az országba.

A lengyelországi hatások nemcsak protestáns részről érték Erdélyt és a vallási harcok tüzeiben forrongó Magyarországot, hanem katolikus részről is. Erre mutat Albertus Novicampianusnak, a XVI. század egyik legjelesebb teológusának szerepe Erdély történetében. Novicampianus lengyel származású tudóst, 1522–1523-ban immatrikulálták a krakkói egyetemen, s 1539-ben (rendkívül későn) lett a szabad művészetek mestere. Cicero mellett nagy kedvvel olvasságta a görög szerzőket, s nagyban hozzájárult népszerűsítésükhöz az egyetemen. 1552-ben Zsigmond Ágost király felkérésére elvállalta az Erdélyből akkor Lengyelországba érkező 12 éves János Zsigmond nevelését. Novicampianus előtt ezzel új

életpálya nyílt meg. Teológiára kellett oktatnia tanítványát, s evégett kinyomtatta egy korábban megkezdett művét, a 'Scopus biblicus'-t, mely nagy népszerűséget szerzett neki, és sok kiadást mért. Még egyetemi működése idején kezdte írni, afféle programon kívüli előadásnak szánta Arisztotelész olvasása helyett. A katolikus hit védelmezőjeként mutatkozott be későbbi munkájában is. 1555-ben, három évi nevelősködés után, kérésére felmentik kötelezettsége alól. A következő év őszén a trónját visszaszerző és hazatérő János Zsigmonddal Magyarországra jön, s két következő teológiai műve már itt készül. Az egyik egy beszéd, melyet az erdélyi rendek 1556. évi kolozsvári gyűlése alkalmából készített, s benne a kor erkölcsének romlásáról, a különböző szektákról szól, majd felhívással fordul az olvasóhoz, és a hit egységére szólít fel. Ebben az írásában Novicampianus, akit Telegdi Miklós a Regestrum Bursae Hungarorum feloszlatásakor „az igaz hit őszinte védelmezője”-ként magasztal, nyíltan állást foglalt a vallási erőszak mellett. Ugyanilyen szellemben írta meg 'Apologia pro catholica fide' (1557) c. iratát az 1557. évi tordai országgyűlés alkalmából. Sorra vesz itt minden vitás kérdést, amely a katolikusokat és a protestánsokat egymással szembeállította (bérmálás, fülbegyónás, mise stb.), és teljesen középkori szellemben érvel az új hit ellen. Hamarosan megbetegszik, visszatér Krakkóba, s átveszi a teológiai katedrát. Ekkor hallgatta őt Telegdi.

A század második felében erőteljesen jelentkezik az ellenreformáció az egész magyar nyelvterületen. Az első intézkedések a katolikus egyház újjászervezésére az 1548. évi országgyűlésen történnek, de Ferdinánd még nem akarta az ország protestánsait teljesen elidegeníteni. Még utóda, I. Miksa is viszonylag jó viszonyt tart fenn a lutheránusokkal, jóllehet az unitáriusoknak az 1572. évi országgyűlésen máglyát helyezett kilátásba. Az erélyesebb intézkedésekre csak Rudolf uralkodása (1576–1608) idején került sor. Erdélyben enyhébb fokon Báthori István (1571–76) alkalmazta az ellenreformációs módszereket. A magyarországi katolicizmus kapcsolatai a krakkói egyetemmel természetesen nem az ellenreformációval kezdődnek, hiszen már az előző században is sok jeles egyházi férfiú tanult Krakkóban. A XV. század második felében Temesvári Pelbárt, az európai híru ferences hitszónok és tudós, Bakócz Tamás esztergomi érsek és főkancellár, a század utolsó évtizedében Gyöngyösi Gergely, a pálosok történetírója, Halábori Bertalan, a Döbrentei-kódex másolója, a XVI. század első éveiben Csáti Demeter, a legrégibb fennmaradt magyar nyelvű históriás ének írója, emelkednek ki a magyar diákok soraiból. Egyiküknél-másikuknál a krakkói környezet továbbélő hatása nyomon követhető nemcsak kapcsolataikban, de tanításaikban is. Temesvári Pelbártot Waldapfel József a krakkói egyetem kiváló teológusával és szónokával, Joannes de Slupcával rokonítja, részben az ő hatására vezethető vissza Temesvárinak az udvari életet és fényűzést kárhóztató felfogása. Értékes visszaemlékezést találunk Temesvári egyik nagybőjti beszédében az 1431. évi krakkói vitára, melyen felvonultak a husziták Prokop és Korybutus vezetésével, s a vitán – Temesvári szerint – győzött az egyház.

A XVI. században kifejlődő hitvitázó irodalom mindkét oldalon hivatkozhat egykori krakkói diákok tevékenységére. Szegedi Gergely Krakkóban és Párizsban tanult, majd Nagyváradon lett minorita provinciális, és mint ilyen, a református törekvések akadályozója. Dévai Bíró ellen írt könyvével, melyet Bécsben 1538-ban adott ki, hosszú ideig egymaga képviseli az ellenreformációs vitairodalmat. Csáki Mihály személyében azután olyan egykori krakkói diákkal van dolgunk, aki mint gyulafehérvári kanonok és esperes 1543-ban Luther híveit védelmezi György barát ellenében. Csáki 1521 telén volt a krakkói magyar burza seniorja, elkísérte Izabellát Lengyelországba, nagy hatással volt János Zsigmondra, mivel 1558 után ő intézte ez utóbbi neveltetését, majd kancellárja és kincstartója lett. Csáki pénzzel támogatta Heltai Gáspárt a biblia fordításában s kiadásában.

A század 40–50-es éveiben az egyetemen a katolikus szellem győzedelmeskedik, a krakkói nyomda azonban változatlanul kiadja a protestáns magyar szerzők műveit. 1558 őszén

találkozunk Vilmányi Libécz Mihály nevével, aki Bencédi Székely István pártfogásával jutott ki Göncről, ő viszi ki ennek kéziratát, ő ügyel a Krónika szedésére. Bencédi a Krónikában közölte Vilmányi öt disztichonból álló versét is. 1557-ben Telegdi Miklós iratkozott be az egyetemre, egy Márton nevű „literatus” jobbágyfia, aki a Bihar megyei Mezőtelegdről származott, s az ottani plébános jóvoltából jutott ki külföldre. A magyar burzának ekkor még nyolc tagja volt, s Telegdit választották meg senioruknak. Telegdivel zárul le a krakkói egyetem magyar burzájának története, ő az utolsó senior, ő zárja le a Regestrumot, ő látja el részletes beszámolókkal. A következő évben mint baccalaureus tér haza, Oláh Miklós érsek szenteli pappá, s a nagyszombati iskola egyik magistere lesz. Rövidesen az ellenreformáció vezetői között találkozunk nevével. Pályafutása jól szemlélteti, hogy a krakkói egyetem a század második felében sem szűnt meg kapcsolatokat fenntartani a magyar szellemi élettel. Mind a reformáció, mind a katolicizmus elsőrendű harcosokat, képzett teológusokat, neves irodalmárokat nyert az egykori krakkói diákok közül. A század második felében azonban a híres iskola szelleme nem az, ami a század első felében volt: az egykori toleranciát az ősi falak között a türelmetlenség, a vallási fanatizmus váltja fel, s a XVI. század közepétől kezdve az új eszmék híveinek nem volt mit keresniük Krakkóban. Új központoknak kellett tehát kialakulniuk, s ilyen központként kínálkozott Königsberg (1547-től), a boroszlói, a wittenbergi és a bázeli egyetem. Amikor 1578-ban a krakkói egyetemen a katolikus hitvallást kötelezővé teszik a hallgatók számára, ez már senkit sem zavar. A változásra jellemző az a bejegyzés, melyet a magyar tanulók burzájának regestrumában olvashatunk Telegdi Miklós tollából Dévai Bíró Mátyásról, aki „a lutheri pestist Magyarországra bevitte”.

A katolikus egyház győzelme nem vetett egyszeriben véget a magyar szellemi élet krakkói kapcsolatainak. Különösen a nyomdák szerepe érezhető még hosszabb időn át. Igaz, hogy időközben Magyarországon és Erdélyben új nyomdák jöttek létre, a régebbi vándor nyomdák kiegészülnek állandó jellegű nyomdákkal, mégis a lengyel nyomdászat továbbra is előállít magyar műveket. 1550-ben Łazarz Andrysowicz [Andrysowic] (Lazarus Andreae) jelenteti meg Batizi András Keresztényi tudományról való könyvecskéjét és Kerekotzki Ferenc (valószínűleg álnév) sajtójából kerül ki Sztárai Mihály drámai műve, a Papok házassága. 1557-től Maciej Wirzbięta adja ki protestáns magyar szerzők munkáit. Itt jelenik meg Bock Mihály Beteg lelkeknek való füves kertecskéje Balassi Bálint fordításában, valamint Károly András wittenbergi és krakkói diák, korlátfalvi prédikátor könyve: Ez mostani visszavonásokról való kis könyvecske. Szepsi Macer Gergely, a magyar burza egyik utolsó nevesebb lakója, két művét is kiadta az 50-es évek második felében Krakkóban, mindkettőt Łazarz Andrysowicznál. A magyar vonatkozású könyvkiadás ezzel távolról sem ért véget: a XVI. századi lengyel nyomdák megjelentették lengyel szerzőknek Magyarországgal, a magyar királyokkal, nevesebb főúri családokkal, a török veszély kérdésével összefüggő műveit; külön helyet foglal el e nyomtatványok sorában a Báthori István lengyelországi uralkodásával foglalkozó irodalom. Mindez együttvéve sok-sok részlettel egészíti ki azt a képet, melyet a krakkói egyetem és a krakkói nyomdák magyar kapcsolatairól alkothatunk magunknak az egykori nyomtatványok segítségével.